

POLYÁK PETRA

„Szocialista törvényesség” a Rákosi-korszak felsőoktatási fegyelmi eljárásaiban

‘Socialist Legality’ of the Disciplinary Procedures in Institutions of Higher Education during the Rákosi Era

The New Course, the de-Stalinization programme of Prime Minister Imre Nagy introduced the concept of ‘socialist legality’ in the summer of 1953 in the official political discourse. Without challenging the legitimacy of the Communist regime, it promised political easement, reduction of repression, as well as correction of unlawful acts that encouraged many formerly expelled students to appeal for revision of their cases by the Ministry of Education. The new mantra of ‘socialist legality’ allowed them to interpret their experience as violations of their rights, gave them rhetoric tools to motivate the Ministry and the hope of having some control over the unpredictable and arbitrary disciplinary procedures. Their submissions, however, based on a more rational, more fair, more righteous, but still somewhat ‘socialist’ understanding of legality. The willingness of the regime for a limited self-correction generated some level of trust in the central institutions of the party state, but the moving force of the concept of the ‘socialist legality’ showed itself more apparently, as the expectations about the legal remedy did not meet the reality. The lack of responsibility, the still arbitrary decisions and the stubborn adherence to the logic of class struggle made the newly chanted promises of the ‘socialist legality’ after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union (1956) less believable. The need of legal remedy became evident which legitimized the individual experiences as violation of rights without formal institutional correction. Although driven by different motivations, the oddities of rehabilitation connected the ever-growing mass of people who demanded not only individual but systemic correction with ordinary participators of unlawful acts who showed themselves ready to draw moral conclusions of their decisions, however, did not want to bear the responsibility alone.

1953. július 8-án az Építőipari Műszaki Egyetemről (ÉME) nemrégiben kizárt villamosmérnök-hallgató, V. József tizenegyoldalas beadványt küldött az Oktatásügyi Minisztériumnak (OM): „A július 4-én és 11-én történt kormányprogrambejelentés illetve pártaktíva értekezleten elhangzott nagyhorderejű bejelentések a törvényesség megszilárdítása tekintetében reményt adtak már elvesztett hitemnek, és az elhangzottak alapján biztosan remélem, hogy [...] kérelmemben felhozott érveléseim alapján orvoslást nyerek. Állandóan fülemben csengenek a nagyjelentőségű beszédek kitételei [sic!]”¹ – fogalmazott, majd az előző napok szónoklataiból kiragadott mondatok felidézésével is figyelmeztette a döntéshozókat, hogy ügyét immár a „szocialista törvényesség” helyreállítására vonatkozó, új direktívák szellemében köteles elbírálni. A következő hónapokban a minisztériumot szinte ellepték a hasonló szövegezésű kérelmek, melyek szerzői hol alázatos hangnem kérték, hol türelmetlenül követelték a kizárásuk során tapasztalt törvényteleniségek felülvizsgálatát.

Az addig jobbára csak kevesek által olvasott jogelméleti fejtegetésekben felbukkanó „szocialista törvényesség” Nagy Imre 1953. július 4-én, az országgyűlés előtt ismertetett kormányprogramjával vált a következő hónapok politikai propagandájának gyakran ismételt hívószavává. Az új szakasz irányvonalait felvázoló miniszterelnök ugyanis a kormány egyik fontos feladatáént határozta meg a „törvényesség megszilárdítását”, hangsúlyozva, hogy az államhatalmi szerveknek nemcsak azt kell biztosítaniuk, hogy a dolgozók teljesítsék kötelezettségeiket, hanem azt is, hogy a „haza minden polgára szabadon élhessen törvényben biztosított jogaival”.² A kijelentés annyiban korántsem jelentett újdonságot, hogy a „szocialista törvényességet” mint a „dolgozók akaratát” kifejező jogszabályok feltétlen és maradéktalan érvényesítését már az 1949-es, szovjet típusú alkotmány is a társadalmi és politikai rend alapjaként ismerte el.³ Nagy mondatainak azonban nyomatékat adott, hogy ezt követően elismerte, hogy az állami, tanácsi és igazságszolgáltatási szervek eljárásai az előző években gyakran nem feleltek meg a törvényesség követelményeinek, majd kitért a bírósági eljárások, adminisztratív intézkedések során történt visszaélésekre, az állampolgári kérvények elintézésének „durva, rideg, lelketlen” bürokratizmusára, de az internálás megszüntetésével összefüggésben a „megbocsátás szellemé”-t és a „jogos sérelmek gyökeres orvoslása”-t is említette.⁴ A beszédet másnap a *Szabad Nép*ben bárki elolvashatta, és aki nek volt érzéke ahhoz, hogy a patikamérleggen adagolt politikai nyelv változásait

¹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. 847/854-V/10/5/1953. V. József [ÉME] fellebbezése. Budapest, 1953. július 18.

² Nagy 1953. 2.

³ 1949. évi XX. törvény, A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, 71. § (2). Vö. Szabó 1950.

⁴ Nagy 1953. 2.

is kövesse, azt is észrevehette, hogy Nagy – ahogy Rainer M. János rámutatott – a törvényességet „szocialista” jelzős szerkezetben mindössze egyszer említette, azt követően azonban mindannyiszor jelző nélkül, ami további reményeket kelthetett a sablonos propagandanyilatkozatokban megfáradt és a „szocialista” jelzőt amúgy is fosztóképzőként értelmező olvasók számára.⁵

Az új szakasz desztalinizációs kísérletének egyik markáns törekvéseként, a törvénytelenések felszámolása 1953 nyarán a Legfőbb Ügyészség felállításával, a két évet meg nem haladó szabadságvesztéssel sújtottak közkegyelmével, az internálás megszüntetésével, valamint az internáltak (egy részének) szabadonbocsátásával kezdődött, majd a politikai perekben ártatlanul elítéltek ügyeinek felülvizsgálásával – a forradalmat megelőzően – Rajk László és társai 1956. október 6-i újratemetésében kulminált.⁶ A mindvégig ellentmondásos és nyögvenyelős folyamat azonban nemcsak a felső vagy belső politikai köröket érintette meg: a kommunista hatalmi represszió hétköznapi kárvallottjai – a beszolgáltatás terhe alatt nyögő gazdák, a kulákként vagy ellenségként megbélyegzettek, a földjüktől, házaiktól vagy egy rosszindulatú káderjellemzéssel állásuktól, továbbtanulásuktól megfosztottak stb. – is jóvátételt reméltek.

A Nagy Imre-beszéd azon passzusai, amelyek az állami szervek túlkapasaira vonatkozó panaszok soron kívüli vizsgálatát ígérték, 1953 nyaratól számos, elmúlt években kizárt egyetemi-főiskolai hallgatót bátorítottak arra, hogy ügyük felülvizsgálatát kérjék a minisztériumtól. Kérelmeik benyújtását az is megkönnyítette, hogy az 1953 januárjában kiadott, új fegyelmi szabályzat immár részletesen és az érintettek számára is nyilvánosan rögzítette a jogorvoslat lehetőségeit, köztük azt, hogy a legsúlyosabb büntetéssel sújtott, valamennyi egyetemről és főiskoláról kizárt hallgatók az „alapeljáráásban fel nem használt bizonyítékok alapján” a fegyelmi határozat hatálytalanítását vagy továbbtanulásuk engedélyezését kérjék.⁷ A fenti kormánydeklarációktól nem függetlenül 1955-ben a jogorvoslat lehetőségei tovább szélesedtek, ekkortól a törvényesség szempontjaira tekintettel az OM bármilyen fegyelmi határozatot felülvizsgáltathatott, vagy új eljárást is elrendelhetett.⁸ A hallgatói kérvények először 1953 második felétől, majd 1956 tavaszán, a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusának hasonló szellemű deklarációit követően látványosan megszorodtak.

Jelen tanulmány a „szocialista törvényesség” felsőoktatási intézmények fegyelmi gyakorlatában megmutatkozó korabeli értelmezései és érvényesülésének sajátosságait vizsgálja a felülvizsgálati kérelmek, valamint az elbírálásuk során kelet-

⁵ Rainer 1996. 536–537.

⁶ Részletesen l. Baráth 1999.

⁷ FSZ 1953. (11).

⁸ FSZ 1955. 19. §.

kezett dokumentáció alapján. Az elemzés egy a Rákosi-korszak egyetemi-főiskolai fegyelmi eljárásaira irányuló komplex kutatás része, melynek során több mint ezer, 1948 és 1956 között zajló, döntően kizárással végződő ügyet vizsgáltam.⁹ Vajmi kevés eredménnyel járna azonban, ha ezek alapján pusztán annyit állapítanék meg, hogy az illetékes fegyelmi hatóságok olykor saját rendelkezéseiket sem tartották be, többször és többféleképpen is megsértették az eljárások lebonyolítására vonatkozó szabályokat. Nemcsak azért, mert az ötvenes évek törvényességre hivatkozással elkövetett törvénysértéseinek – a kérdéskörre irányuló, érthetően fokozott kutatói érdeklődés folytán – már kisebb könyvtárnyi irodalma van, hanem azért is, mert ezzel a „szocialista törvényesség” kérdéskörét pusztán a jogalkalmazásra szűkítenénk le, homályban hagyva, hogy önmagában a jogi szabályozás is a hatalomgyakorlás eszköze. A Rákosi-korszak hivatalos jogfelfogása a szocialista normativizmus sajátosságaira épült, *jogalkotása* ideológiai premisszákra (objektív törvényszerűségekre, a termelőerők kibontakoztatására, hol a „munkásosztály”, hol a „dolgozók” érdekeire stb.) hivatkozva a proletárdiktatúra társadalmi rendjét igyekezett megteremteni, az erre irányuló voluntarista politikai akarat íródott jogszabályokba, és a *jog alkalmazására* is e rend kialakítása és védelme érdekében került sor.¹⁰ Így a rendszer saját mércéjével jogszerű eljárások sem tekinthetők problémamentesnek.¹¹ Ezért a törvénytelen ségek formáinak pusztá regisztrálásán túl a fegyelmi eljárás lebonyolításának szabályait kijátszó „jogalkalmazók” és a kárvallott hallgatók törvényességről alkotott elképzeléseit, valamint a törvényesség érvényesítésének rendszerimmanens korlátait is vizsgálom.¹²

Egyetemi-főiskolai fegyelmi szabályzatok a Rákosi-korszakban

Noha 1948 nyarán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) átfogó egyetemi reformot hirdetett, a szovjet felsőoktatási modell hazai adaptálása/adoptálása a tanulmányi rend egyes részterületeinek meglehetősen ad hoc és különböző mélységű átalakításával kezdődött. Egymást érték a felvétel és a beiratkozás rendjét, a szorgalmi és a vizsgaidőszak lebonyolítását, a tan- és óraterveket stb. sza-

⁹ Polyák 2020.

¹⁰ Sajó 1986. 46., 256.; Szilágyi 2000. 47–53.; Szilágyi 2004. 23–25.; Fleck 2001. 171–172.; Zinner 2006; Gárdos-Orosz 2021. 1329–1335.

¹¹ Vonyó 2012. 17. Vö. Gyarmati 2011. 271–272.

¹² Ilyen kérdésfelvetések mentén indokolt lenne a tanulmány következtetéseit egy a felsőoktatási fegyelmi jog történeti alakulását is figyelembe vevő értelmezési keretbe is beleilleszteni. Erre azonban egyleg nem vállalkozhatok, ugyanis azon csekély számú, jogtörténeti megközelítést alkalmazó munkában, amely az egyetemi fegyelmi jog történetének áttekintésére (is) vállalkozik, a Rákosi-korszak nem vagy alig kap említést. Vö. Rónay 2016; Matyasovszky-Németh – Siró 2021.

bályozó, gyakran ellentmondó utasítások és körlevelek, amelyek addig ismeretlen tanulmányi kötelezettségek betartását és betartatását írták elő, ám a hallgatói fegyelmi eljárás Horthy-korszakbeli szabályzatokon alapuló rendjét eleinte nem, vagy alig érintették. Fegyelmi kérdésekkel ekkor a minisztérium jobbra egyedi fellebbezések kapcsán foglalkozott. 1950 elejére a kusza szabályok, a szinte alig követhető változásai és a hozzájuk kapcsolódó rendszertelen szankciók meglehetősen kaotikussá tették a hallgatók tanulmányi ügyeinek intézését. A nem kevés energiát és időt felemészítő ügymenetek felszámolása mellett hamarosan a felsőoktatás szovjetizálásának ütemével elégedetlen pártvezetés 1950. márciusi kritikája¹³ is halaszthatatlanná tette a tanulmányi rend (és ezen belül a fegyelmi eljárások) átfogó szabályzatának kidolgozását.

Az 1951 februárjában kibocsátott, tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatot megállapító rendeletben¹⁴ azonban a fegyelmi rendelkezésekre érzékelhetően csekélyebb figyelem irányult. A VKM ugyanis a tervezet kidolgozása során a fegyelmi eljárás rendjének meghatározását intézményi feladatként jelölte meg,¹⁵ utóbb azonban – minden bizonnyal a szigorúbb kontroll igényéből fakadóan – e bekezdés kikerült a rendeletből. Így a fegyelmi kérdéseket tárgyaló három paragrafus a vétségek és büntetések felsorolásán túl az eljárás lebonyolításával összefüggésben mindössze annyit határozott meg, hogy a „hallgatók fegyelmi ügyeiben a dékán dönt. A fegyelmi eljárást a DISZ [Dolgozó Ifjúság Szövetsége] bevonásával alakított fegyelmi bizottság folytatja le és javaslatokat tesz a dékánnak.”¹⁶ E rendelkezés a felsőoktatási intézmények szervezetének átalakításával összhangban a fegyelmi döntéshozatalban is bevezette az egyszemélyi felelős vezetés elvét, és megszüntette a kari és egyetemi tanácsok korábbi, egyetemi autonómiából fakadó fegyelmi jogköreit.¹⁷

A szabályzat négy vétségtypust határozott meg. Fegyelmi büntetést kellett kiróni egyrészt arra a hallgatóra, aki a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen vétett, azaz valamilyen büntetőeljárás során kiszabott büntetésben részesült. Ilyen esetekben az intézmények rendszerint nem éltek mérlegelési jogukkal, hanem az ítélet függvényében, formális tárgyalás mellőzésével hozták meg döntésüket. Szintén fegyelmi büntetést vont maga után, ha a hallgató „olyan magatartást tanúsít[ott], amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.¹⁸ Az itt szóba jöhető vétségek körét az 1949. évi alkotmány jelölte

¹³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, 1950. március 29. In: DMOT 1990. I. 377–380.

¹⁴ TVFSZ 1951. A rendelet hatálya a művészeti felsőoktatási intézményekre nem terjedt ki.

¹⁵ MNL OL XIX-I-1-r. VKM KOLL 1950. november 24-i ülése, 2. pont.

¹⁶ TVFSZ 1951. 24. §.

¹⁷ Vö. 274/1950. (XI. 23.) MT. sz. rendelet a tudományegyetemek és műszaki egyetemek szervezetének szabályozása tárgyában, 1950. november 23. In: DMOT 1990. I. 483–489.

¹⁸ TVFSZ 1951. 25. § b).

ki,¹⁹ e vétség típus tehát a pártállami Magyarország aktuális társadalmi-politikai berendezkedésével kapcsolatos kritikus magatartást jelentette, melynek szankcionálása az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett.

A harmadik vésegtípust az ún. tanulmányi vétségek jelentették. A szabályzat a pártállami felsőoktatás céljainak megvalósítását a hallgatóság és az oktatók közös, „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelességeként határozta meg. Ezen belül a hallgatók feladata a szocializmus felépítéséhez szükséges szaktudás elsajátítása, a *tanulás* volt. Ez képezte a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt, speciális feladatot, melynek teljesítése az 1949-es alkotmány értelmében nem egyéni elhatározás függvénye, hanem mindenki számára kötelező volt. Így a szabályzat a hallgatók kötelességeként rögzítette a rendszeres és eredményes (!) tanulást, vagyis az órákról való késés, a gyakori hiányzás, a bukás, illetve a tanulmányok engedély nélküli megszakítása is fegyelmi vétségévé vált.²⁰

A vétségek negyedik típusába a „szocialista erkölccsel ellentétes magatartás” megnyilvánulásait, így a közösség javainak anyagi megkárosítását (rongálást, lopást) és az abból való érdemtelen részesedést (puskázást, vizsgálalást), az egyetem/főiskola dolgozóinak megtévesztését, a közösség tagjaival szembeni helytelen viselkedést (például a tiszteletlenséget), valamint a botránysos magánéleti viszonyokat sorolták. De ahogy a tanulmányi vétségek esetében, itt sem taxatív felsorolásról volt szó, a példákat követő „stb.” meglehetősen tág teret nyújtott az értelmezésre.

A korabeli fegyelmi gyakorlatra kifejezetten jellemző volt az (egyébként is ideológiai alapon meghatározott) erkölcsi és a politikai követelmények összemosása: csak érvelés kérdése volt, hogy egy fegyelmi bizottság egy a Szovjetunióra vonatkozó gúnyos megjegyzést erkölcsi vagy politikai vétségként szankcionált. A bizottságok értelmezési hatalmából fakadó önkény egyik legjellemzőbb példája adatelhallgatás vétségének kezelése volt. Az adatelhallgatás a különféle nyomtatványok (felvételi jelentkezési lap, hallgatói törzslap stb.) téves vagy hamis adatokkal történő kitöltését jelentette, melyet a szabályzat alapján hivatalosan megtévesztésként, azaz erkölcsi vétségként kezeltek. Amennyiben azonban az eltitkolt információ (nagyobb földbirtok, több alkalmazottat foglalkoztató üzem, nem kommunista párttagság, külföldi rokon stb.) alapján megváltozott a hallgató „osztályhelyzete”, azaz „osztályidegennek” minősítették, az erkölcsi vétség politikai jelentéstartalmat nyert, s immár azt is bizonyította, hogy az illető hallgató „szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. Utóbbi átminősítés praktikus célt is szolgált: az „állami és társadalmi renddel szembenálló” magatartást ugyanis az intézményből való kitiltással, illetve az ország valamennyi felsőoktatási intézményéből való kizárással *kell*t szankcionálni (utóbbi határozatot az intéz-

¹⁹ Vö. Mikos – Nagy – Weltner 1955. 575.

²⁰ TFVSZ 1951. 8. §, 25. § c).

ményvezető javaslatára a felügyeletet gyakorló miniszter hozta meg), míg az egyedi jellegű erkölcsi és tanulmányi vétségek esetében jellemzően enyhébb büntetési tételeket (figyelmeztetést vagy megrovást) alkalmaztak.²¹

A fentiekén túl a rendelet mindössze az ítéletek és az eljárás nyilvánosságával összefüggő előírásokat tartalmazott, a hallgatói jogorvoslat lehetőségeit azonban még említésszerűen sem. Arra, hogy ez akár úgy is értelmezhető, mintha a büntetésekkel szemben egyáltalán nem lehetne fellebbezéssel élni, Kauser Lipót, a pécsi jogi kar dékánja már 1951 júniusában felhívta a VKM utóda, a Közoktatásügyi Minisztérium (KM) figyelmét, az azonban pusztán annyit reagált a felvetésre, hogy a problémát a hamarosan megjelenő végrehajtási utasítás megoldja majd.²² A minisztérium az eljárások lebonyolításáról szóló tervezetet 1951 őszén el is készítette, majd véleményezésre megküldte az intézményeknek is, a végrehajtási utasítást azonban – ismeretlen okból – végül hivatalosan nem bocsátotta ki. Ugyan az intézményi gyakorlat azt mutatja, hogy e tervezetet a legtöbb helyen érvényes és hatályos szabályzatként alkalmazták, a hallgatói érdekérvényesítést mindenképpen nehezítette, hogy az eljárás menetét, bizonyítási, védekezési vagy jogorvoslati lehetőségeiket számukra nyilvános, hivatalos jogszabály semmilyen módon nem tárgyalta. A korabeli fegyelmi gyakorlat nem utal arra, hogy a minisztérium ki akarta volna zárni a jogorvoslat lehetőségét, annak szabályozása a végrehajtási utasítás tervezetében is szerepelt, eszerint a dékán elsőfokú határozatával szemben a rektorhoz, a rektor elsőfokú határozatával szemben pedig az illetékes miniszterhez lehetett fellebbezni.²³ Minthogy a minisztériumok 1953 nyara előtt is befogadtak fellebbezéseket, a végrehajtási utasítás kiadásának elmulasztását egyfelől inkább a központi szabályozó hanyagságának tudhatjuk be. Ennek következtében viszont 1953-ig a fegyelmi eljárásokat egy sorvezetőként használt, de pusztán belső, hivatali felhasználásra készült tervezet alapján kellett lebonyolítani, ami bizonyos mozgásteret kínált sajátos és önkényes intézményi gyakorlatok kialakítására, az érintett hallgatók számára pedig az ellenük zajló eljárás törvényszerűségének megítélését a jogalkalmazóktól származó információk, valamint a saját jog-, illetve igazságérzetük függvényévé tette.

A végrehajtási utasítás kiadását másfelől az is ad acta tette, hogy hamar elkezdődött egy újabb, immár a tanulmányi szabályzattól független, valamennyi felsőoktatási intézményre egyaránt érvényes, részletes rendelet kidolgozása. 1952-ben ugyanis a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Agitációs és Propaganda Bizott-

²¹ TFVSZ 1951. 26. §.

²² MNL OL XIX-I-1-h. 343. d. A tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzat fegyelmi részét illető észrevétel. Pécs, 1951. június 8.

²³ PTE EL VIII.205.b. 1093–1950/51. Javaslat a [...] 1400–65–11/1951. (II.18.) VKM. számú rendelet [...] IX. fejezetének végrehajtására. H. n., d. n.

sága, Titkársága, majd a Politikai Bizottság is foglalkozott a hallgatók fegyelmi helyzetével és politikai hangulatával. A központi pártszervek szemszögéből a konklúzió lesújtó volt: a felsőoktatási intézményekben és a diákszállókban „szabadosság” uralkodik, az „ellenséges” és „kártévő elemek” leleplezése és eltávolítása nem hatékony.²⁴ A politikai nyomás mellett azonban az is lépéskényszerbe hozta a minisztériumot, hogy az 1951–52 folyamán beérkezett felterjesztésekből képet kapott az intézmények olykor meglehetősen következtelen fegyelmi gyakorlatáról is. A Felsőoktatási Minisztérium 1953 januárjában bocsátotta ki az első önálló, valamennyi intézményre, valamint a nappali, esti és levelező tagozatos hallgatókra egyaránt kiterjedő hatályú fegyelmi szabályzatot, melynek szükségességét az átfogó és egységes szabályozás igényével, a szovjet felsőoktatás tapasztalatainak felhasználásával, valamint a hallgatók erkölcsi-politikai nevelésével kapcsolatos pártdeklarációkkal indokolta.²⁵

E szabályzat már lépésről lépésre leírta a fegyelmi eljárás folyamatát. Annak megkezdését az intézményvezető rendelhette el, a vizsgálatot az általa megbízott oktató vagy tanulmányi előadó, súlyosabb esetekben pedig egy fegyelmi bizottság folytatta le, melynek a tanulmányi osztály, valamint a DISZ egy-egy képviselője volt a tagja, elnöke pedig egy egyetemi tanár vagy docens. Az ügyet kivizsgáló megbízott, illetve a fegyelmi bizottság ezt követően értesítette a hallgatót az eljárás megindításáról, illetve annak okáról, és a meghallgatására való meghívással biztosította számára a védekezés lehetőségét. Ha azonban a hallgató nem mentette ki magát, az eljárást távollétében is le lehetett folytatni. A meghallgatást és a bizonyításfelvételt (például tanúk behívását vagy a szükséges bizonyító okiratok beszerzését stb.) követően a megbízott/bizottság a vizsgálatról elkészített jegyzőkönyvet a büntetésre vonatkozó javaslattal felterjesztette az intézményvezetőnek, aki – többnyire azzal egybehangzóan – határozatot hozott az esetleges fegyelmi büntetésről. Az adott intézményből való kizárással szemben az intézményvezetőhöz, a valamennyi egyetemről és főiskoláról kizáró határozattal szemben a felügyeletet gyakorló miniszterhez lehetett fellebbezni, és – ahogy láttuk – ekkortól lehetővé vált, hogy a legsúlyosabb szankcióval sújtottak az alapeljárásban fel nem használt bizonyítékokra hivatkozással felülvizsgálatot kérhessenek a minisztériumoktól.²⁶

E szabályzat csak két évig volt hatályban, megváltoztatását maga az Oktatásiügyi Minisztérium kezdeményezte. Egyfelől a felülvizsgálat lehetővé tétele a

²⁴ MNL OL M-KS 276–86/94. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottságának 1952. február 15-i ülése, 1. pont; MNL OL M-KS 276–54/184. Az MDP KV Titkárságának 1952. március 12-i ülése, 2. pont; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP Politikai Bizottságának 1952. október 23-i ülése.

²⁵ PTE EL VIII.205.b. 8462–61/1953. Az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának felhasználása és a hallgatókkal való megismertetése. Budapest, 1953. január 21.

²⁶ FSZ 1953. IV–V. Fejezet.

„szocialista törvényesség” helyreállításának politikai üzenetével párosítva a korábbi éveket túlszárnyaló fellebbezési dömpinghez vezetett. Ezek elbírálása hónapokon át húzódott, és a minisztérium a ránehezedő munkaterhelés csökkentése érdekében hajlandónak mutatkozott, hogy egyes csekélyebb büntetések meghozatalát (és az azokhoz kapcsolódó jogorvoslatokat) alsóbb szintre helyezze. A döntési kompetenciák decentralizálásában azonban a felelősség delegálása is szerepet játszott, az OM ugyanis rendszerint méltatlankodva vette tudomásul, hogy számos kérvénynek pusztán eljárásbeli hiba miatt kell(ene) helyt adnia. Eleinte számos, paragrafusokat értelmező utasítást adott ki, magyarázva a hatáskör és az illetékesség szabályait vagy a kétszeres büntetés tilalmát, végül 1955 elején felkérte a felsőoktatási intézményeket, hogy tegyenek javaslatot a szabályzat módosítására. Az 1955 szeptemberétől hatályos új rendelet azonban már nemcsak ezeket az intézményi, illetve az OM tehermentesítését szolgáló javaslatokat tartalmazta,²⁷ hanem az MDP 1955. márciusi, resztalinizációs fordulatából következő politikai megfontolásoknak is igyekezett eleget tenni. Így például előírta a pártszervezet kötelező képviselőjét a fegyelmi bizottságokban,²⁸ egyfajta „besúgási” előírásként – meglehetősen szokatlan helyen – a tanulmányi fegyelmet sértő magatartásformákat kiegészítette azzal a vétséggel, ha a hallgató „a hiteltérdemlően tudomására jutott, hallgatótársa által elkövetett, az a) és b) pontokban foglalt fegyelmi vétségről az egyetem (főiskola) szerveit nem értesíti”,²⁹ valamint konkretizálta, hogy az egyetemi-főiskolai szervek megtevesztése a „fontos személyi vagy családi körülmények”-re, illetve „vagyonosi viszonyok”-ra, tehát az adatelhallgatásra vonatkozik.³⁰ A jogorvoslatok egységes kezelése érdekében pedig a felülvizsgálatok elbírálását minden intézmény esetében a mindenkorai oktatási miniszter hatáskörébe utalták.³¹ E szabályzat 1964-ig érvényes maradt, az 1956-os forradalommal összefüggő, 1957. tavaszi fegyelmi ítéleteket is ez alapján hozták meg.

Szabálytalanságok a felsőoktatási fegyelmi gyakorlatban

A Rákosi-korszakban viszonylag gyakori volt, hogy egy-egy felsőoktatási fegyelmi vizsgálatot valamilyen kisebb-nagyobb eljárás szabálytalansággal bonyolítottak le. A „szocialista törvényesség” hívószóvá válását megelőző években azonban alig

²⁷ Utóbbi szolgálta például az, hogy az 1–2 éves eltiltás dékáni, ezáltal pedig az ilyen esetekben beérkező fellebbezések elbírálása rektori hatáskörbe került. FSZ 1955. 12. §.

²⁸ FSZ 1955. 4. § (2).

²⁹ FSZ 1955. 1. § c). Az a) pont a Magyar Népköztársaság törvényes rendje elleni vétségeket, a b) pont a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével” szembenálló magatartást jelentette.

³⁰ FSZ 1955. 1. § d.).

³¹ FSZ 1955. 14. §.

fordult elő, hogy a minisztérium – ha egyáltalán tudomására jutott – némi dorgáláson túlmenően foglalkozott volna ezekkel az esetekkel, az pedig még ritkább volt, hogy a felfedezett szabálytalanság befolyásolja az ügy kimenetelét. Mivel 1953 nyaratól úgy tűnt, hogy a felülvizsgálati kérelmek elbírálásának döntő kritériuma a törvényesség lesz, a kizárt hallgatók beadványaiban a korábbiaknál hangsúlyosabb módon jelent meg az eljárás során elkövetett hibák felelőlegessége. Ezt nagyban segítette, hogy a hallgatók a kizárás során tapasztaltakat immár az 1953 januári fegyelmi szabályzatban leírt, törvényes metódushoz tudták viszonyítani. Kérelmeikben részletesen sorolták például, hogy nem kaptak értesítést a vizsgálat megindításáról és a megfogalmazott vádokról; a fegyelmi bizottság nem tartotta be a lebonyolításra előírt határidőket; nem olvasták fel számukra a jegyzőkönyvet, így azt alá sem tudták írni.³² Ezek a mellékesnek tűnő formaságok komoly hátrányt jelenthettek a megvádoltak számára. Az eljárásról alig néhány nappal a meghallgatásuk előtt értesülő hallgatóknak minimális idejük maradt a mellettük szóló bizonyítékok beszerzésére (például, hogy igazolást szerezzenek arról, hogy a család nincs is kulákklistán), vagy hogy mozgósíthassák tanúikat, főként, ha nem is tudták, hogy pontosan milyen vádakkal kell szembenézniük. Az aláírás elmaradása olykor pusztán adminisztratív hiba volt, de azt is jelenthette, hogy a hallgató nincs tisztában azzal, hogy állításai hogyan kerültek be a jegyzőkönyvbe. A kézjegy hiánya olykor eleve az eljárás törvényességének megkérdőjelezésére utalt, többen voltak ugyanis, akik a téves vagy valótlan állítások hallatán egyenesen megtagadták, hogy az aláírásukkal hitelesítsék a vizsgálat megállapításait, vagy erre csak saját írásos kiegészítéseikkel voltak hajlandók.³³

A beadványokból azonban a fentieknél súlyosabb, a védekezést egyenesen lehetlenné tevő gyakorlatokra is fény derült. A felülvizsgálatok során például több esetben is kiderült, hogy a fegyelmi eljárás, amelynek törvényességét a minisztériumi szerveknek kellett volna kivizsgálni, tulajdonképpen meg sem történt. A budapesti joghallgatót, K. Róbertet például 1950 júniusában értesítették, hogy vizsgáit nem folytathatja – a szóban kapott indoklás szerint azért, mert rossz a viszonya a kommunista ifjúsági szervezettel. 1953-ban a tanulmányi osztály nemrégiben kinevezett vezetője – fenntartva a hallgató ellenséges magatartásával kapcsolatos vádakat – az eltávolítás körülményeit azzal magyarázta az OM-nek, hogy a hallgató vizsgáktól való eltiltása „abban az időben történt, amikor a Tanulmányi Osztály megalakult és kezdte felülvizsgálni a hallgatók bejárását és egyben foglalkozott a hallgatók egye-

³² L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 8475–1297/1952. K. Imre [SZTE ÁJK] fellebbezése. H. n., d. n.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

³³ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K40/1953. K. György [ELTE Lenin Intézet] megjegyzései. Budapest, 1953. június 18.

temi magatartásával is. [...] K. Róbert eltávolítása adminisztratív jellegű volt, mert abban az időben a politikailag megbízhatatlanokat ezzel a módszerrel távolítottuk el.³⁴ Az eljárás gyakoriságáról hasonlóképpen nyilatkozott 1957-ben Világhy Miklós, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora egy – vélhetően apja internálásával összefüggésben kizárt – vegyészhallgató ügyének felülvizsgálatakor, mondván „[a]kkoriban [ti. 1949-ben] több hallgatót eltanácsoltak, illetőleg fegyelmi tárgyalás nélkül csak szóbeli közléssel, minden különösebb indoklás nélkül távolítottak el az egyetemről.”³⁵ A hasonló ügyek érintettjei főként olyan diákok voltak, akik 1948–49 folyamán, a formálódó diktatúra véleménynyilvánításnak még bizonyos korlátozott szabadságot biztosító légkörében kommunistaellenes vagy legalábbis kritikus álláspontjukkal „kompromittálták” magukat: vallásos vagy nem kommunista ifjúsági egyesületek tagjai, hangosabb kritikusok, elégedetlenkedők, illetve közeli barátai, akik a már eltávolítottakhoz fűződő kapcsolataik révén váltak nemkívánatosak. Ezeket a hallgatókat nem hagyományos fegyelmi eljárás keretében zárták ki, hanem különféle eszközökkel *távolították el* a tanulmányi osztályok megbízható pártkáderekből kiválogatott vezetőinek segítségével, akik egyszerűen megtagadták egyes hallgatóktól a beiratkozást, vagy sikeres államvizsgájuk után az oklevél kiadását. „[A] Rajk ügyből kifolyólag fordult elő ehhez hasonló eset” – kommentálta a tanulmányi osztályvezető N. Ádám, egy másik budapesti joghallgató ügyét, akivel két nappal avatása előtt közölték, hogy oklevelét nem kaphatja meg.³⁶

Más esetekben volt fegyelmi eljárás (legalábbis papíron), csak épp a hallgató nem tudott róla, pusztán a faliújságra kitett határozatból vagy szóbeli közlés útján értesült kizárásáról. Az ELTE egy hallgatónője 1950-ben mindössze a következő értesítést kapta kézhez: „Értesítem, hogy a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1416–65–93/1950. X. sz. rendeletével az egyetemről kizárta.”³⁷ A rövid közlés még csak a kizárás okát sem jelölte meg, s nem ez volt az egyetlen eset, amikor az évekkel később benyújtott kérelmeket elbíráló OM dokumentáció hiányában volt évfolyamtársaknál, egykori oktatóknál volt kénytelen érdeklődni az eltávolítás lehetséges okairól.³⁸ A fent idézett esetben például egy tanársegéd adott felvilágosítást arról, hogy a hallgatónőt *talán* azért zárták ki, mert mélyen vallásos volt.

³⁴ MNL OL XIX-I-5-a. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.

³⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–K4/36/1957. Világhy Miklós rektor levele K. László [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1957. március 29.

³⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–N21/1956. Feljegyzés N. Ádám [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1956. szeptember 26.

³⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 637. d. 847/855–T15/2/1956. Feljegyzés T. Éva [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1956. május 4.

³⁸ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. F847/855–K68/2/1953. Feljegyzés K. Róbert [ELTE ÁJK] kizárt hallgató ügyében. Budapest, 1953. augusztus 24.

Ezek a hallgatók nem tudták, mi ellen küzdenek, mások csak azt hitték, hogy tudják. A felülvizsgálatok során több esetben is kiderült, hogy a határozatban nem a kizárás „valódi” oka szerepelt. Erre általában akkor került sor, ha az eljárás valamilyen bizalmas helyről származó információ, illetve kívánság alapján indult. Az 1951 nyarán zajló kitelepítések például különösen súlyosan érintették a fővárosi hallgatókat, arra ugyanis a vizsgaidőszak kellős közepén került sor, így a kitelepített diákok között volt olyan is, akinek mindössze néhány vizsgája hiányzott az oklevél elnyeréséhez. A kitelepítettek egy részét bármiféle fegyelmi eljárás nélkül törölték a hallgatók sorából, másokat – meglehetősen cinizmussal – tanulmányi okokra hivatkozva zártak ki, mondván nem jelentek meg a vizsgáikon.³⁹ A korábban már említett joghallgató, N. Ádám a szakdolgozatát is megvédte már, amikor a tanulmányi osztály 1951 júniusában megtagadta két nappal későbbi felavatóját, azzal az indoklással, hogy arra csak alapos káderezés után kerülhet sor. Míg a hallgató ennek eredményére várt, családjával együtt kitelepítették. N. esetéből ráadásul az is látszik, hogy a szankció nem a hallgató távozását követő utólagos reakció volt: a tanulmányi osztály már a kitelepítések megindulása előtt listát kapott az egyetemi pártbizottságtól azzal az instrukcióval, hogy azok, akik azon szerepelnek, nem kaphatják meg oklevelüket.⁴⁰ Egy másik kitelepített joghallgatót viszont „laza tanulmányi munkája és rossz vizsgaeredménye” miatt zártak ki, miközben kitűnő tanuló volt, így a felülvizsgálat során a pártbizottság és a tanulmányi osztály is kénytelen volt elismerni, hogy „a fegyelmi határozat indoka nem felel meg a valóságnak”, de arra hivatkoztak, hogy „a kitelepített hallgatók kizárásához szükséges volt valamilyen indokot találni, mert maga a kitelepítés nem lehetett kizárási indok.”⁴¹

A kitelepítés mellett azok a vádak sem szerepelhettek a határozatban, amelyekre hivatkozva az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) jelezte, hogy kívánatosnak tartja egy-egy hallgató eltávolítását. Az ilyen jelzéseknek nem volt hivatali útjuk, az állambiztonság helyi kapcsolatrendszerétől függött, hogy e kívánság a párttitkárokon vagy a minisztériumon keresztül futott-e be az intézményhez. Az érintett hallgatók rendszerint valamilyen nyomozás mellékszálaként kerültek az állambiztonság látóterébe, amely cselekményüket csekély súlyúnak ítélte egy büntetőeljáráshoz, ahhoz viszont elegendőnek, hogy diplomaszerezésüket elvágja. Az ÁVH szóban közölt, bizalmas jellegű információi azonban nem képezhették egy állami eljárás tárgyát. Egyes esetekben az intézmények ilyenkor mindenféle vizsgálat nél-

³⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. Feljegyzés R. András [ELTE ÁJK] felülvizsgáló kérelme ügyében. Budapest, 1954. július 27.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 636. d. 847/855–N21/1956. N. Ádám [ELTE ÁJK] fegyelmi ügye.

⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B1/1955. Feljegyzés B. Tamás [ELTE ÁJK] felülvizsgáló kérelme ügyében. Budapest, 1955. február 21.

kül zárták ki az érintett hallgatót, annál is inkább, mert előfordult, hogy az ÁVH csak az eltávolítás szükségességét közölte, annak okát azonban nem. Amikor 1953 júniusában az ÁVH közlése alapján a szegedi bölcsészkar dékánja kezdeményezte egy letartóztatott hallgató kizárását, arra hivatkozva, hogy a „Népköztársaság törvényes rendje elleni” vétséget követett el, a rektor felvetette, hogy a vétség helyes minősítéséhez ismerni kellene a körülményeket, ezért utasította a dékánt, hogy tudja meg a letartóztatás okát. A dékán azonban nem járt sikerrel, ugyanis a „hivatkozott hatóság [ti. az ÁVH] mindössze annyit közölt, hogy nevezett letartóztatásban van és kívánatosnak tartja az egyetemről való kizárását. Az Intézmény munkakörének természetéből következik, hogy [a hallgató] kizárását Népköztársaságunk törvényes rendje elleni vétségnek minősítettem. Rektor Elvtárs utasítása vétele után érintkezésbe léptem Krista elvtárral, a szóbanlévő hatóságnál, aki ismételten közölte, hogy semminemű felvilágosítást nem kívánnak adni, de legyünk meggyőződve arról, hogy az illető nem ok nélkül került letartóztatásba. [sic!]”⁴² A rektor ezt követően a letartóztatás tényére hivatkozással felterjesztette a hallgató összes egyetemről és főiskoláról való kizárására vonatkozó javaslatát, amelyet a minisztérium minden további nélkül el is fogadott.

Előfordult ugyanakkor, hogy az ÁVH és a pártbizottságok a felsőoktatási intézmények vezetésének hivatalos tájékoztatása nélkül igyekeztek elintézni a kényes ügyeket,⁴³ ilyenkor az eljárás előkészítői lényegében megalkották a kizárást lehetővé tévő vádakat. 1952 nyarán a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Karáról (SZTE TTK) kilenc hallgatót zártak ki, az ellenük felhozott vádak között adatelhallgatás, a katonai oktatás destruálása és különféle „ellenséges” megnyilvánulások szerepeltek. A hallgatók hosszú éveken keresztül számos fellebbezést és felülvizsgálati kérelmet nyújtottak be, melyekben olyan vádak ellen hadakoztak, amelyek pusztán elfedték eltávolításuk valódi okát, ti. hogy kizárásukat az ÁVH kezdeményezte az egyetemi párttitkáron keresztül, mert feltételezése szerint a hallgatók Lakos Endre szeged-felsővárosi káplán egyik katolikus kisközösségi csoportjának tagjai voltak.⁴⁴ Az állambiztonságtól érkező vádak takargatása azonban nemcsak Szegeden fordult elő. Amikor az OM Fegyelmi Csoportja 1954-ben egy három évvel korábban, hivatalosan adatelhallgatás és engedély nélküli munkavállalás miatt kizárt budapesti bölcsészhallgató ügyét vizsgálta, a tanulmányi osztály vezetője, Kékes Andor beszámolója alapján arra – az ügyben született feljegyzés tisztázatából utóbb kihagyott – megállapításra jutott, hogy az ügy „[t]ípusos pél-

⁴² MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–I3/1953. Baróti Dezső dékán levele I. József [SZTE BTK] fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. június 10.

⁴³ Egy 1953-as feljegyzés szerint ez az intézményeknek sem volt ellenére. MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

⁴⁴ A „szegedi kilencek” ügyének részletes leírását l. Polyák 2016.

dája volt az olyan eseteknek, amikor az Á.V.H. felszólítására okokat kellett kitalálni a hallgató egyetemről történő kizárására.”⁴⁵

Az ürügykeresés olyan esetekre is jellemző volt, amikor úgy tűnt, hogy az eljárás megindítását kiváltó incidens önmagában nem elég a kizáráshoz. Egy budapesti bölcsészhallgatót 1951-ben például adatelhallgatással, ellenséges politikai megnyilvánulásokkal, valamint azzal vádolták meg, hogy akadályozza társainak tanulását, 1954-ben azonban Kékes elismerte, hogy a kizárás valódi oka az volt, hogy a hallgató nem járt el a honvédelmi órákra, ám ezért nem lehetett felelőségre vonni, mert az a lányoknak nem volt kötelező (csak erősen ajánlott).⁴⁶ Más esetekben a vádakkal a hallgatók közti személyes feszültségek konvertálódtak politikai konfliktussá. T. Ödönné esetében nemcsak ez, hanem a kizárás kreált indoka sem felelt meg a törvényesség látszatának sem: az esti tagozatos joghallgatót 1950-ben azzal az indoklással zárták ki, hogy már van egy közgazdász-diplomája, így „a népgazdasági terv végrehajtásában megfelelő elhelyezkedést nyerhet jogvézettség megszerzése nélkül is.”⁴⁷ A határozattal nemcsak az volt a probléma, hogy semmi sem tiltotta több diploma megszerzését, de az is, hogy a kizárára valójában azért került sor, mert az ekkor már 49 éves T.-né nem jött ki a fiatalabb hallgatótársaival, akik folyamatosan kifogásokat kerestek ellene: „Pl. dúdolt egy nótát – Veres kutya, veres ló stb, – s ebből egész bonyolult politikai színezetű ügyet kovácsolt Bodrogi hallgatótársa”⁴⁸ – állapította meg az OM Fegyelmi Csoportjának kissé álnaiv feljegyzése. Minthogy az említett nóta arra a régi közmondásra utalt, miszerint *Vörös ember, vörös ló, vörös ember egy se jó* – Bodroginak vélhetően nem kellett nagy erőfeszítéseket tennie, hogy T.-né dudorászását ellenséges politikai tartalommal ruházza fel. A dalocska csak az ügyet 1954-ben felülvizsgálók optikáján keresztül tűnt pitiáner dolognak, az ötvenes évek első felében ennél kevesebért is szakadtak meg felsőfokú tanulmányok.

Számos ügy kezelése kelti azt a benyomást, hogy az eljárás célja nem az eset körülményeinek kivizsgálása volt, pusztán csak formát adott a hallgató eltávolításához. Ezt támasztja alá a bizonyítékok meglehetősen önkényes kezelése is. Viszonylag kevés volt az olyan eset, amikor egy hallgató politikailag kifogásolt nézeteiről írásos bizonyíték – például feljegyzések, jegyzetek, levelek vagy napló – is rendelkezésre állt (ha igen, ezek általában egy hallgatótárstól vagy a kollégiumi szoba

⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés D. László [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. november 11.

⁴⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T1/1955. Feljegyzés T. Ödönné [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. december 31

⁴⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T1/1955. Feljegyzés T. Ödönné [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. december 31.

át kutatása után kerültek a hivatalos szervekhez). A vád alapjául szolgáló bizonyítékokat rendszerint a fegyelmi bizottság vagy a tanulmányi osztály szerezte be, így például az adatelhallgatás vádja miatt indított ügyekben gyakran előfordult, hogy egy tanulmányi előadó a lakóhelyen tájékozódott a hallgató családjáról, akár a helyieket is kikérdezve.⁴⁹ Politikailag kifogásolt kijelentések esetén legtöbbször egy tanú állítása állt szemben a megvádolt hallgatóéval. Ha ez a tanú egy oktató volt, magától értetődően, a hallgató tagadása ellenére is elfogadták vallomását, de ugyanígy viszonyultak egy DISZ- vagy párttag hallgatótárs vallomásához is. A funkcionáriusok véleménye konkrétumok híján is súlyosbíthatta egy-egy hallgató megítélését. Egy szegedi joghallgató esetében például a vádakat mindössze a vele személyeskedő politikai vitába bonyolódó párttag hallgatótársnője, valamint az évfolyam DISZ-titkárának benyomásai bizonyították: „Népi demokráciánk szemben ellenséges magatartására bizonyítékot szolgáltat az a tevékenysége is, amit az előadások alatt fejtett ki, ahol is állandó megjegyzésekkel illetve az előadóknak népi demokráciánk eredményeivel, intézményeivel kapcsolatos kitételeit.” – állapította meg az ügy kivizsgálásával megbízott államjogász professzor, majd hozzátette – „Hogy ezek mik voltak konkrétan már nem állapíthatók meg, de erőteljesen valószínűsíthető és bebizonyíthatnak vehető S. Istvánné, V. István és terhelt fegyelmi eljárásbeli előadása alapján.) [sic!]”⁵⁰

A bizottságok a különféle, egymásnak ellentmondó bizonyítékokból gyakran szemezgettek, s általában azt vették figyelembe, amely alátámasztja a vádat: a hallgató által saját védelmére megnevezett tanúkat nem mindig hallgatták meg, egy budapesti hallgató ügyében még a helyi pártbizottság támogató igazolását is elutasították arra hivatkozva, hogy a helyi funkcionáriusok „elkeverik az ügyet”.⁵¹ Egyes esetekben azonban olyan vádak is szerepeltek a határozatban, amelynek ellenkezőjét könnyen bizonyítani lehetett (volna). Az adatelhallgatás miatt kizártak között többen is voltak, akiknél a felülvizsgálat utóbb megállapította, hogy az „elhallgatott” adatok feketén-fehéren szerepeltek az adatgyűjtő-íveken.⁵²

Az 1953 nyaratól kezdődő felülvizsgálatok során a beérkező hallgatói beadványokból a fegyelmi eljárások lebonyolításának megannyi apróbb és jelentékenyebb, néha egyedi, olykor bevett gyakorlattá váló szabálytalanságára derült fény.

⁴⁹ Az SZTE TTK tanulmányi osztályának egyik előadója egy esetben még a hallgató családjáról pozitív véleményt adókat is lekérdezte. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2572/1952. V. Árpád [SZTE TTK] fegyelmi ügye. Szeged, 1952. december 20.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M14/1953. Jelentés M. Miklós [SZTE ÁJK] fegyelmi ügyében tartott vizsgálatról. Szeged, 1953. március 21.

⁵¹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–P9/2/1953. Feljegyzés P. Béláné [ELTE BTK] fegyelmi ügyének kivizsgálásáról. Budapest, 1953. október 13.

⁵² MNL OL XIX-I-1-2-f. 125. d. 847/855–Sz47/1954. Feljegyzés Sz. Sándor [ELTE TK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1955. március 11

Az azonban korántsem volt magától értetődő, hogy pusztán a törvénysértések megállapításával a fellebbezők sérelmei is orvoslást nyerhetnek. A „törvényesség helyreállítása” ugyanis olykor érezhetően más jelentéstartalommal bírt az érintettek számára, ráadásul a kérelmek elbírálásának a törvényesség csak egyik (és nem is mindig a legfontosabb) kritériuma volt.

„Szocialista” és/vagy „törvényesség”

A fellebbező hallgatókat ugyanazon cél motiválta: tanulmányaik folytatásának engedélyezését kívánták elérni. Kérelmük benyújtásával a pártállami intézményrendszer ügyekben illetékes(nek vélt) legfelsőbb fórumait szólították meg (többen nemcsak a minisztériumnál próbálkoztak, hanem kérvényeiket a párt Központi Vezetőségének, akár egyenesen Rákosi Mátyáshoz is igyekeztek eljuttatni, mások a Legfelsőbb Bíróságon kerestek jogorvoslatot). Beadványaik megfogalmazását, érveik felsorakoztatását döntően az e fórumok működésmódjairól alkotott elképzeléseik, elvárásaik határozták meg, írásműveikben nem feltétlenül véleményük, hanem az ügyük sikerre viteléhez legcélravezetőbbnek gondolt érvelési stratégiájuk tükröződött (noha minden bizonnyal többek esetében e kétféle elgondolás egybeesett). E kérelmekben tehát az események rendszerkompatibilisnek vélt (és e minőségében egyéni) olvasata mutatkozik meg,⁵³ mely ily módon a fellebbezőknek a politikai rendszerrel, jelen esetben annak törvényességével összefüggő elképzeléseiről árulkodik.

Noha 1953 nyara előtt is találhatunk olyan fellebbezéseket, melyekben a kizárt hallgatók a megalapozatlan vádakra, a bizottság hibás érvelésére, elfogultságára hivatkozva támadták az ügyekben született döntést,⁵⁴ az új állami és pártdeklarációk fényében azonban már kifejezetten célszerűnek tűnt a törvényesség megsértésére hivatkozni. Ez sokak számára nemcsak érvelési stratégiát, hanem a kizárásukkal szerzett tapasztalat elbeszélését jelentette. A törvénytelen ségek hatalmi elismerése ráadásul olyanokat is mozgósított, akik korábban már kudarcot vallottak próbálkozásaikkal vagy eleve esélytelennek vélték, hogy fellebbezésükkel eredményt érhetnek el. Néhányan egyértelműen úgy érezték, hogy most jött el az ő idejük. Igaza tudatában ki határozott, ki önérzetes, ki ingerültebb hangnemben figyelmeztette a minisztériumot új feladatára, és olvasta az eljárás lebonyolítóinak fejére tévedéseiket: „Fellebbezésemet kénytelen vagyok azzal kezdeni, hogy kiigazítom a határozatban található formai hibákat” – vezette be a felsorolást némi

⁵³ Vö. Lindenberger 1999. 23–26.

⁵⁴ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03141/1952. B. Jeromos [KLTE BTK] fellebbezése. Pécsudvard, 1952. december 12.

csipkelődéssel egy budapesti bölcsészhallgató,⁵⁵ a Gyógypedagógiai Főiskola egy hallgatónöje pedig 1954 márciusában úgy döntött, hogy védekezését elsősorban nem saját cselekedeteinek mentetgetésére, hanem az eljárás során addig elkövetett szabálytalanságok felsorolására építi, magyarázkodásra kényszerítve az addig jobbára sarokba szorított, alázatosabb hangon szabadkozó hallgatókhoz szokott fegyelmi bizottság megrökönyödött tagjait.⁵⁶ A jog és a gyakorlat ütközése bizonyos magabiztosságot kölcsönzött e beadványíróknak, a szabályzatok írott szövegére építő formalista érvelés pedig a fegyelmi bizottságok önkényes döntéseivel szemben kiszámíthatóságra és a korábbiaknál racionálisabb kimenetelre apellált. Az ellenségkeresés és -konstruálás ötvenes évek eleji, gyakran paranoiába hajló hétköznapi gyakorlatait azonban – ahogy egy szegedi bölcsészhallgató sorolta: „a megfélemlítést, elhallgatást, elferdítést, a forma kedvéért való kihallgatásokat, a gyűlölködő, elvakult magatartást, az indulatok felülkerekedését, a másik fél túlzásait stb.”⁵⁷ – nem lehetett előcítálható paragrafusokkal ütköztetni, de ahhoz, hogy egy-egy érintett mindezeket törvénytelenésként élje meg, nem is volt rá szükség. A törvényesség e felfogásban az igazságosság, becsületesség, méltányosság elemi képzeteihez kötődött, az elszenvedett sérelem jogsérelemként értelmeződött. A kérelmek benyújtása pedig azt mutatja, hogy a kizárt hallgatók nem tartották elképzelhetetlennek, hogy a politikai rendszer keretein belül az effajta sérelmek is orvosolhatók.

Bár jelzős szerkezetben kevesen használták, az érvelések fogalomhasználata bizonyos átfedésben volt a törvényesség „szocialista” felfogásával. Ez különösen azon beadványokból olvasható ki, melyek szerzői nem paragrafusokban rögzített előírásokkal szálltak szembe, hanem a fegyelmi bizottság kijelentéseikről, cselekedeteikről, családi adataikról alkotott értelmezését vitatták. Nem kérdőjelezték meg (az érvelés szintjén legalábbis) a politikai rendszer és jogrendjének legitimitását,⁵⁸ senki nem vitatta például, hogy a „népi demokráciával” szemben ellenséges magatartás mint olyan ne lenne vétség, ám úgy vélték, saját, egyedi ügyük megítélése

⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847–855/K111/2/1956. K. Pál [ELTE NYIK] fellebbezése. Budapest, 1955. november 28.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/8551–F3/1954. Jegyzőkönyv F. Imréné [Gyógypedagógiai Főiskola] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1954. március 27.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855–D11/1956. D. István [SZTE BTK] fellebbezése. Kiskunfélegyháza, 1956. május 14.

⁵⁸ Ez alól egyedi kivétel jelent az a tanulmányi hanyagsága miatt kizárt, pécsi pedagógiai főiskolás, aki lényegében megfenyegette a minisztériumot, ha számára kedvezőtlen döntés születne ügyében: „Amennyiben kérésem nem nyerne meghalgotást és elintézését úgy kénytelen vagyok kéréssel a nemzetközi diákszövetséghez és a nemzetközi oktatásügyi szervezethez fordulni. Ez utóbi esetet nem szeretném mert nagyon rossz fényt vetne a magyar közoktatás területére és nagyban csorbitaná oktatásügyünk tekintélyét. [sic!]" MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/855–B16/1954. B. Sándor [PPF] felülvizsgálati kérelme. Vasas, 1954. augusztus 11.

nem eshet ebbe a kategóriába. Az eljárás lebonyolítóin a fegyelmi szabályzatot megalkotó politikai akarat félreértését, a jogalkalmazás szerintük helyes politikai-ideológiai logikáját kérték számon,⁵⁹ amikor felvetették például, hogy kiváló tanulmányi eredményeikkel már bizonyították, hogy „osztályhelyzetük” ellenére nem „ellenségek”,⁶⁰ vagy hogy építő kritikájuk a politikai és társadalmi rendszer továbbfejlesztését szolgálja, és éppenséggel az hátráltatná, ha ügyük félreértelmezése megfosztaná a „dolgozók társadalmát” egy szocializmust építő mérnöktől vagy tanártól.⁶¹ E hallgatói érvelésekben megjelenő törvényesség – pragmatizmusból vagy meggyőződésből – továbbra is „szocialista” maradt, de elsősorban a rendszer ideológiai-politikai céljait, nem pedig eszközeit tekintve.

Bár jelen tanulmány fókuszában elsősorban az eljárások törvénytelen ségére reflektáló beadványok állnak, szükséges megjegyezni, hogy a kérelmezők egy része nem vitatta az ellene lefolytatott eljárás jogosságát. 1953 nyara után ugyanis a felülvizsgálatot kérő beadványok mellett olyanok is beérkeztek, amelyek a döntéshozók méltányosságára, jóindulatára apellálva kérvényezték a tanulmányok további folytatását. E kérelmek szerzői elismerték vétségeiket, legitimálták az ellenük lefolytatott eljárást, és az *új szakasz* által hirdetett enyhülés szellemében „megbocsátást” kértek. Egy a kitelepítettek számára szervezett adománygyűjtés miatt eltávolított budapesti bölcsészhallgató például évekig próbálta elérni kizárása hatálytalanítását, minden egyes alkalommal a „megbocsátás reményében”. A pártdeklarációk erős mozgósító erejét mutatja, hogy a kizárása miatt a piarista rendből is távozni kényszerülő szerzetes, akinek szellemisségétől minden bizonnyal egyébként sem állt távol a megbocsátás eszméje, egy alkalommal kérvényében Révai József egy kijelentését hívta segítségül, hogy elnyerje a minisztérium jóindulatát, mondván, a kommunisták már elég erősek ahhoz, hogy meg tudjanak bocsátani.⁶²

A fenti ismertetett érvelési stratégiák a vádak sokasága miatt olykor egy beadványon belül is keveredtek, mutatva azt, hogy a hallgatók törvényességről alkotott elképzelései egyaránt kötődtek a jogszerűség, az igazságosság, a méltányosság koncepcióihoz és ahhoz a képzethez, hogy a törvényesség betartása a politikai hatalom érdekeinek is függvénye.⁶³ Így amikor a hétköznapi tapasztalataikkal szemben racionális, kiszámítható és méltányos jogalkalmazást kívántak, mindezt nemcsak a politikai rendszer „szellemével” összeegyeztetve, hanem annak szerves

⁵⁹ Vö. Gyórfi 2020. [30]–[35].

⁶⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–N16/5/1953. N. György [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1953. június 19.

⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855-D17/1954. D. Miklós [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. július 5.

⁶³ Vö. Fleck et al. 2017. 99.

alkotóelemeként jelenítették meg. Ennek elismerését mutatja a fellebbezők többségének alkudozása is: beadványaik zárszavában kérelmük teljesítéséért – a jogorvoslatért vagy a megbocsátásért – cserébe a szocializmus építésében rájuk háruló kötelezettségek teljesítését ígérték: „A szívélyes megbocsátás – kérésem meghallgatása tudom mire kötelez és ezt – már előre is ígérem – minden fentartás nélkül teljesíteni is fogom.” – fogadkozott az imént idézett egykori piarista szerzetes is.⁶⁴

A fő motiváció – a továbbtanulás biztosítása – kizárta, hogy a döntéshozókkal szembeni elvárások (legalábbis az érvelés szintjén) cinizmussal telítődjenek. A minisztériumi elbírálásba vetett reményeket ráadásul a „szocialista törvényességgel” összefüggésben 1953 nyarától megszorodó magyarázatok is táplálták. Mivel a kommunizmust építő „dolgozók akaratából” született jogszabályok törvényessége és igazságossága nem kérdőjeleződött meg (erre Nagy Imre beszéde sem utalt⁶⁵), e cikkek pusztán a hatályos jog következetesebb érvényesítését ígérték,⁶⁶ a korábban elkövetett törvénytelenégeket pedig a hétköznapi végrehajtók nyakába varrták, de ezen belül sem intézményi felelősségről volt szó: a visszaéléseket az állampolgárok – egyes „tanácsfunkcionáriusok”, vállalatvezetők stb. – követték el, akik nem tartották be a kötelezéseiket előíró jogszabályokat.⁶⁷ A felelősség egyéni szintre delegálása a törvénytelenység beismerésével együtt alkalmas volt arra, hogy növelje az intézményes jogorvoslatba vetett (kényszerű⁶⁸) bizalmat, de a kételkedők számára is lehetővé tette, hogy a minisztérium autoritását elismerve vitassák a döntések törvényességét és követeljék az alsóbb szinteken elkövetett hibák jóvátételét.⁶⁹ A fegyelmi büntetés – írta például egy főként botrányos életmódja miatt kizárt szegedi joghallgató – „arra az elhatározásra is ösztönzött, hogy bizalommal forduljak Önökhöz mint illetékes állami szervünkhöz azért, hogy vizsgálja felül, nem áll-e ellentétben e határozat az egyes alsóbbfokú szervek önkényének megszüntetésének a jogrend és a szocialista törvényesség megszilárdításának elvével [sic!].”⁷⁰

Ám azok, akik ennél is figyelmesebben olvasták a központi fogalommagyarázatokat, azt is észlelhették, hogy egyfelől a hangsúlyok meglehetősen hamar a múltbeli sérelmek jóvátételéről az állampolgári kötelezettségek betartására helyeződtek át, másrészt továbbra is alapvető maradt, hogy a jog az „osztályharc fegy-

⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855-D17/1954. D. Miklós [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme. Budapest, 1954. július 5.

⁶⁵ Vö. Gárdos-Orosz 2021. 1329.

⁶⁶ Vö. Bánkuti 2011. 131–132.

⁶⁷ Hárs 1953; Szabó 1953. A beszolgáltatások hasonló, a politikai akaratot (szándékot) és a végrehajtást szétválasztó értelmezésére lásd Fleck et al. 2017. 152–153.

⁶⁸ Tikhomirov 2013. 80–85.

⁶⁹ Vö. Sajó 1986. 311–312.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 215. d. 847/855-T12/1953. T. László [SZTE ÁJK] fellebbezése. Salgótarján, 1953. július 27.

veré”, és a „szocialista törvényesség” lényegét megvilágító szerzők azt is siettek leszögezni, hogy annak „helyreállítása” nem „megbékélést”, hanem az „osztályel-lenséggel” szembeni erősebb fellépést jelenti. A fellebbezők számára további intő jel lehetett (volna), hogy a későbbiekben már ide sorolták az „alaptalan kö-veteléseket” is, sokadjára leszögezve, hogy a jogok érvényesítése az állampolgári kötelezettségek teljesítésének függvénye.⁷¹

A „szocialista törvényesség” és az új szakasz némiképp nyíltabb politikai lég-köre az egyes ügyek elbírálásában valóban érzékelhető változásokkal járt. Az OM 1953 októberében közölte a felsőoktatási intézményekkel, hogy a továbbiakban az adatelhallgatás olyan hallgató esetében, akinek szorgalmával és magatartásával szemben egyéb kifogás nincs, önmagában már nem elegendő a kizáráshoz, egyúttal pedig bekérte az e vád miatt kizártak ügyeinek dokumentációját.⁷² Volt olyan intézmény, amely a felszólítást tágan értelmezve a politikai okokból kizár-tak ügyeit is felterjesztette, de az 1953. decemberi rektori-dékáni értekezleten már Erdey-Grúz Tibor miniszter is általánosságban fogalmazott, amikor a „szocialis-ta törvényességből” fakadó feladatok között azt is megemlítette, hogy „felül kell vizsgálni a hallgatókkal és oktatókkal szemben hozott fegyelmi intézkedéseket, s amennyiben ezek nem felelnek meg a törvényesség kívánalmainak, módosítani kell azokat.”⁷³ Általános felülvizsgálatra azonban nem került sor, amiben szerepet játszhatott az is, hogy az OM Fegyelmi Bizottságának kapacitásait az aktuálisan futó ügyek mellett az 1953 nyaratól megsokasodó egyéni kérelmek elbírálása tel-jesen lekötötte.

A kérelmek megítélésekor azonban az OM nem kizárólag törvényességi felül-vizsgálatot végzett. Az egykori fegyelmi eljárás körülményeinek feltárása mellett a hallgatók tanulmányai alatt és a kizárás óta tanúsított magatartását is figyelem-be vette, azaz a „szocialista törvényesség” kötelezettség szempontú értelmezésével összhangban azt vizsgálta, hogy a hallgató mindenkor munkahelyén – a felsőok-tatási intézményben és aktuális munkakörében – teljesítette/teljesíti-e állampol-gári kötelezettségeit, ezáltal méltó-e a pozitív elbírálásra. Legfőképpen utóbbi bi-zonyult kritikuskak: amennyiben az aktuális munkahely nem adott jó véleményt a hallgatóról, a kérelmet akkor is elutasították, ha egyébként a kizárás körülmé-nyeit törvénytelennek ítélte a felülvizsgálat. 1954 márciusában például az ELTE jogi kara két kitelepített hallgató esetében is elismerte, hogy kizárásuk pusztán adminisztratív úton történt, visszavételüket „osztályhelyzetükre” tekintettel még-sem javasolta, mondván nem valószínű, hogy a „népi demokrácia” „igaz hívévé” fognak válni, mert nem képesek felülemelkedni az őket ért sérelmeken (!), s ezt az

⁷¹ Czakó 1954; Markója 1956.

⁷² PTE EL VIII.202.b. 847–22/1953. Erdey-Grúz Tibor utasítása. Budapest, 1953. október 5.

⁷³ Erdey-Grúz 1954. 9.

érvelést az OM is elfogadta.⁷⁴ Az eljárás során elkövetett hibáknak akkor sem volt különösebb következménye, ha az OM egyébként a határozat *tartalmával* egyetértett. Éppen folyó ügyekben ilyenkor új eljárás lefolytatására utasította az intézményt, olykor mellékesen közölve azt is, hogy a döntést egyébként nem szükséges megváltoztatni. Így a hallgatók számára a jogorvoslat nem érdemi mérlegelést, csak a törvényes kulisszák biztosítását jelentette.⁷⁵

A fellebbezők egyértelműen akkor indultak a legjobb eséllyel, ha visszavételükkel szemben sem munkahelyük, sem a felsőoktatási intézmény vezetősége, tanulmányi osztálya, illetve pártbizottsága sem emelt kifogást. Nem volt ritka, hogy egy-egy ügyben e szereplők eltérő álláspontot foglaltak el, az OM pedig egyik vagy másik pártjára állva hozta meg a végső döntést. A felek közötti hosszas egyeztetés, valamint az elbírálandó ügyek nagy száma önmagában is lassította az eljárást, de ebben az is szerepet játszott, hogy sokan vonakodtak felülbírálni korábbi álláspontjukat.⁷⁶ A felek rehabilitációra való hajlandósága mindig az adott ügynek megfelelően alakult, nem állítható, hogy a pártbizottság mindig az elsőfokú ítélet fenntartása mellett érvelt, vagy az állami vezetés minden esetben támogatta volna a visszavételt. 1953 nyara után a fellebbezések elbírálása – a korábbi évek egyoldalú utasításaitól eltérően – egyfajta tárgyalásos formát öltött, melyben az érintettek álláspontjuk keresztülvitele érdekében olykor igyekeztek nyomást gyakorolni egymásra. Ha az állami vezetés nem értett egyet a minisztériummal, kereshette a párttitkár segítségét, de az is előfordult, hogy az OM kérte a párt Központi Vezetőségét, hogy bírja rá a pártbizottságot véleménye megváltoztatására. E vitákban a „szocialista törvényesség” kritériumát a felek lényegében akkor használták érvként, amikor az az ügyről egyébként kialakított saját álláspontjukat támasztotta alá – és e tekintetben a minisztérium is hátrányból indult, mert a felsőoktatási intézmények sem tétozáztak, hogy az OM fejére olvassák az általa elkövetett törvénysértéseket, ami meglehetősen kiszámíthatatlanná tette az eljárások kimenetelét – a „szocialista törvényességet” hangsúlyozó párt- és állami deklarációk után is.

Mindezekkel együtt is az *új szakasz* idején fellebbező hallgatóknak a korábbiaknál egyértelműen jobb esélyük volt arra, hogy továbbtanulási kérelmük meghallgatásra találjon, és az is jóval gyakrabban fordult elő, hogy az aktuálisan lebonyolított eljárások során a minisztérium – törvényességi vagy más szempontokra tekintettel – enyhítette az elsőfokú ítéleteket.⁷⁷ A törvénysértések felderítése és

⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–R4/1954. R. András [ELTE ÁJK] kérelme tanulmányai folytatásának engedélyezése iránt. Budapest, 1954. március 16.; MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855–L12/1954. L. Iván [ELTE ÁJK] kérelme. Budapest, 1954. március 23.

⁷⁵ L. pl. MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. F847/855–T12/1952. T. László [SZTE ÁJK] fegyelmi ügye.

⁷⁶ Vö. Borsodi 2003. 341.

⁷⁷ 1955-ben – az Államvédelmi Hatóság pozícióinak gyengülésétől sem függetlenül – az is előfordulhatott, hogy egy rektor meglehetősen óvatosan fogalmazva, de kétségbe vonta az államvédel-

esetenkénti orvoslása azonban korántsem jelentette a *felelősség* vállalását – sem minisztériumi, sem helyi szinten. A korábban idézett dokumentumokból is kiolvasható, hogy a felfedezett törvénysértéseket a lebonyolítás valamennyi érintettje elhárította magától, azokat a jelentől egyértelműen elhatárolt, meghaladottnak ítélt múltba utalták: az „akkori idők” emlegetése magától értetődő módon magyarázta a törvénytelenések előfordulását. E hozzáállás sok esetben abból fakadt, hogy az *új szakasz* kezdetén a pártbizottságok, a tanulmányi osztályok és a felsőoktatási intézmények vezetősége is nagyrésztben kicserélődött, az újonnan kinevezettek pedig könnyebben távolították el maguktól a kényes ügyeket, vagy másként fogalmazva: nem kívánták magukra venni azokat. Akadtak persze, akik túlélték a kádercseréket: Kékes Andor, a budapesti bölcsészkar tanulmányi osztályának vezetője zavartalanul működött közre saját ügyeinek ismételt elbírálásában, hol pártoló, hol elutasító véleményét – ahogy korábban is – esetről esetre különféle ideológiai-politikai meggyőződése alapján alakítva ki. A felülvizsgálatot önmagában az aktuális politikai széljárás változásával összhangban természetesen tekintette, legalábbis erre utal, hogy a katonai óráról való elmaradása miatt, beismerten törvénytelen eszközökkel kizárt – korábban már idézett – hallgató esetében „meglepődött”, hogy miért nem fellebbezett már korábban.⁷⁸ A pécsi jogi kar dékánja, a több évtizedes bírói múlttal rendelkező Kocsis Mihály viszont meg volt győződve arról, hogy minden ügyben a kellő körültekintéssel járt el, így szinte sértésnek vette a felülvizsgálatokat, főként, ha a minisztérium az állásfoglalásával ellentétes döntést hozott (amire egyébként a saját értékítéleteihez görcsösen ragaszkodó dékán esetében gyakran került sor).⁷⁹

A felelősségre vonás és a felelősségvállalás ideológiai-erkölcsi alapon fel sem merült, de praktikus okokból sem volt kívánatos. Egyfelől, mert a „szocialista törvényesség” fogalmába paradox módon a törvényeknek való ellenszegülés is beletartozott: a nem „a dolgozók akaratából” született, „rég” jogszabályok – esetünkben a Horthy-korszak egészen 1951-ig hatályos fegyelmi szabályzatainak – kijátszása, amennyiben az a „népi demokratikus fejlődés” kibontakozását elősegítette, egyenesen elvárt volt, a törvényesség hangoztatása ilyen esetekben pedig csak reakciós taktika.⁸⁰ Másrészt, a rehabilitációban politikai kockázat is rejlett. A törvénysértések elismerése ugyanis kétélű fegyvernek bizonyult:

mi szervektől kapott információkat. MNL OL XIX-I-2-f. 342. d. 847/855–K93/1955. Cholnoky Tibor rektor levele R. Róbert, K. József és B. László [ÉME] fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. szeptember 12.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Sz17/1954. Feljegyzés Sz.-T. Irén [ELTE BTK] felülvizsgálati kérelme ügyében. Budapest, 1954. augusztus 26.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–24/1955. Egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatának módosítására vonatkozó tervezetre észrevételek. Pécs, 1955. március 10.

⁸⁰ Szabó 1950. 386. Vö. Fleck 2001. 171–172.

bár jelezte a pártállam bizonyos önkorrekcióra való hajlamát, egyúttal aláás-
ta a párt tévedhetetlenségének mítoszát és rombolta kádereinek tekintélyét.
E nem kívánt hatás elkerülése érdekében a kizárások felülvizsgálata – a politikai
perekben ártatlanul elítéltek ügyeihez hasonlóan⁸¹ – meglehetősen szűk nyil-
vánosságot kapott: ha a minisztérium törvényteleniséget állapított meg, arról
csak az érintett intézményt értesítette, a hallgatókkal kizárólag az eredményt
közölte, de a döntés okait nem. Miközben külön rovatot lehetett volna nyitni az
egyetemi-ifjúsági sajtóban az éppen aktuális fegyelmi kizárásokról szóló tudó-
sításokból, az fel sem merült, hogy az utólag tévesnek bizonyult ítéletek hasonló
nyilvánosságot kapjanak.

A rehabilitáció nyilvánosságában rejlő veszélyek mérlegelése olykor tényle-
gesen is befolyásolta egyes ügyek kimenetelét. Több esetben előfordult, hogy a
minisztérium csak oly módon adott helyt a kizárt hallgató kérvényének, ha ta-
nulmányait levelező tagozaton vagy más intézményben folytatja tovább, elkerülve
ezáltal, hogy egykori közösségébe visszakerülve a helyi pártfunkcionáriusok és/
vagy az intézményvezetés tévedésének két lábon járó bizonyítékát adja. „Ameny-
nyiben a fegyelmi bizottság [...] úgy dönt, hogy G. János tanulmányainak foly-
tatását engedélyezi, úgy határozatban mondja ki, hogy azt ne Pesten, hanem a
miskolci egyetemen folytassa. Pesti egyetemen történő továbbtanulása egyrészt
csorbítaná a tanulmányi osztály tekintélyét a többi hallgató előtt, másrészt nem
lenne jó hatással azokra a hallgatókra sem, akik a fegyelmi bizottságnak tagjai
voltak.” – állt egy a törzslapját pontosan kitöltő, mégis adatelhallgatás miatt kizárt
gépészhallgató ügyében született feljegyzésben, melynek minisztériumi szerzője a
rehabilitáció következményeitől nemcsak az intézmény autoritását, de a nyilván-
valóan törvényt sértő eljárásban közreműködő hallgatók lelki világát is meg kívánta
óvni.⁸² Az átiratokozás engedélyezésével elkerülhető lenne „az a kellemetlen érzés
[!], amelyet a [hallgató] kitiltást követő visszavétele esetleg kiválthatna” – érvelt a
szegedi jogi kari dékán egy hasonló ügyben.⁸³ Az OM ilyenkor mérlegelt: utó-
bi esetben például támogatta a dékán javaslatát, főként, hogy maga a hallgató is
ezt kérte. (Ez sem volt ritka: aki nem diadalként élte meg kizárásának hatályta-
lanítását, kevéssé meglepő módon nem vágyott vissza abba a közösségbe, amely
megszégyenítette.) Egy szegedi bölcsészhallgatók ellen indított, csoportos fegyel-
mi ügyben viszont, noha az OM hosszú oldalon keresztül sorolta az eljárás so-
rán elkövetett hibákat (köztük a vádak megalapozatlanságát), szinte semmit sem

⁸¹ Baráth 1999. 59–64.

⁸² MNL OL XIX-I-5-a. 211. d. 847/854–G17/3/1953. Feljegyzés G. János gépészkarai hallgató fe-
gyelmi határozatával kapcsolatos vizsgálatról. Budapest, 1953. szeptember 16.

⁸³ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–P8/1953. Javaslat P. Sándor [SZTE ÁJK] összes egyetemről
és főiskoláról való kizárásának felülvizsgálatára. Szeged, 1953. szeptember 25

enyhített a büntetéseken, mondván azokat „az egyetem tekintélyének csorbítása nélkül” nem lehet orvosolni.⁸⁴

1956 tavaszán furcsa *déjà vu* foghatta el azokat, akik még mindig továbbtanulásuk engedélyezésére vártak. Az SZKP februári, XX. kongresszusának tanulságait levonó állami és pártdeklarációkat újra ellepték a „szocialista törvényesség” „fokozásával”, „további megszilárdításával” kapcsolatos kitételek,⁸⁵ az 1956 májusi budapesti pártaktíván Rákosi ismét ígéretet tett, hogy az addig bevallottan kissé vontatottan haladó rehabilitációkat az illetékes szervek néhány héten belül lezárják.⁸⁶ 1956 márciusától ismét megsaporodtak az OM-be érkező beadványok, augusztusig az előző év hasonló időszakához képest 30%-kal nőtt a felülvizsgálatot kérők száma, akik között az adatelhallgatás miatt, illetve politikai okokból kizártak voltak többségben.⁸⁷ Az előző években elkövetett törvénytelen-ségek és jóvátételük kérdései azonban ekkor már nem csak a közvetlenül érintettek érdeklődését keltették fel. A rehabilitáció *ténye* mellett egyre inkább annak *módja* foglalkoztatta az egyre szélesebb nyilvánosságot. A kongresszus anyagát feldolgozó szemináriumokon, pártalapszervezeti üléseken és a Petőfi Kör találkozóin folytatott – a felsőoktatási kizárásoknál persze jóval szélesebb politikai-társadalmi kontextusban folyó – viták fókuszába pedig a felelősségvállalás hiánya került, s az ebből következő ellentmondás, hogy a törvénytörések elkövetőire kellene rábízni a jóvátételt. A felszólalások a kreált vádakra épülő politikai perek kapcsán a legfelsőbb pártvezetés és Rákosi személyes felelősségét firtatták, de a probléma lényegében azok esetében is ugyanaz volt, akiket „csak” felsőfokú tanulmányaik megszakítására kényszerítettek: „[H]ány olyan igazságtalanul, koholt vádak alapján eltávolított hallgató van, aki nem akar kezdeményezni, aki várja és jogosan várja, hogy azok keressék meg, akik jogtalanul elbántak vele. (Taps). Nem tudom, hogy egyes esetekben nem azért lassú-e a rehabilitálás, mert ugyanazok végzik, akik a kizárást is csinálták. (Percekig tartó lelkes taps)” – szólt fel általános egyetértés közepette az 1956. szeptemberi pedagógusvita egyik szónoka – „Nagyon sok esetben titokzatosság fedte, hogy milyen, ki vagy kik által kreált vádakkal zárták ki jobboldali elhajlás címén egyes embereket. Most innen is, onnan is halljuk, hogy rehabilitálják őket, de úgy gondolom, hogy három jogos kérdés vetődik fel, hogy kik zárták ki őket, miért, másrészt, hogy kik rehabilitálják őket, mert azt nem engedjük meg, hogy ugyanazok csinálják és

⁸⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés D. István [SZTE BTK] és társai fegyelmi ügyében. Budapest, 1955. november 2.

⁸⁵ L. pl. Szalai 1956.

⁸⁶ Rákosi 1956. 2. A beszéd tartalmi és hangsúlyváltozásairól I. Baráth 1999. 82–94.

⁸⁷ Oktatásügyi minisztériumi feljegyzés a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata alapján megtett és tervezett OM intézkedésekről. Budapest, 1956. augusztus 17. In: DMOT 1990. II. 243–246.

harmadszor, hogy milyen büntetést kaptak azok, akik koholták ezeket a vádakat. (Felkiáltások: Ez az! — Élénk taps).⁸⁸

A fegyelmi eljárásokban közreműködőktől korábbi döntéseik felülvizsgálata önkritikát igényelt, ennek mértéke azonban – egyéni habitustól és politikai meggyőződéstől függően – eltérő volt, főként, hogy 1956 tavaszán-nyarán a felelősségváros irányába is változott. Míg az *új szakasz* idején a felsővezetés tévedhetetlenségének premisszájából fakadóan a törvénytelenégeket az alsóbb szintű, helyi végrehajtók nyakába varrták, a XX. kongresszus után e végrehajtók is egyre hangosabban vették fel az utasításokat osztogató feljebbvalók felelősségét. 1956 augusztusában a debreceni egyetem pártbizottsági ülésén például egy docens maga kérte, hogy az általa elnökölt fegyelmi bizottsági határozatokat vizsgálják felül, mert „bár tudja, hogy minden esetben meggyőződéssel járt el, mégis azóta sokat változott a véleménye egyes dolgokban”.⁸⁹ Az ülésen az addig csalhatatlannak hitt vezetőiben vakon bízó végrehajtók csalódottsága ütközött ki, egyesekre érzékelhetően ránehezedett a pártvezetés hazugságaiból (a hozzászólók eufemizmusával: „helytelen tájékoztatásból”) fakadó cselekedetek morális tehertétele, melyet a párttagoktól egyébként is elvárt rituális önkritika gyakorlata ebben az esetben csak tovább súlyosbított. A kellemetlen igazságokkal való birkózás hol higgadt, hol önmarcangoló kísérletei főként a kérdés körül forogtak, vajon a „jó ügybe” és a pártvezetésbe vetett rendkívüli bizalom felmentés adhat-e az egyéni felelősség alól.

Összegzés

Nagy Imre kormányprogramjának meghirdetésével 1953 nyaratól a pártállam törvényessége és az előző években elkövetett törvénytelenégei a hivatalos politikai diskurzus részévé váltak, persze továbbra is rendkívül szigorúan ellenőrzött keretek között, nem kérdőjelezve meg sem a politikai hatalom legitimitását vagy a párt mint olyan tévedhetetlenségét, sem pedig a jogalkotás és -alkalmazás osztályharcos alapelveit. A „szocialista törvényesség” feszültségoldó politikai jelszava azonban azonnal kilépett a kommunista teoretikusok, állami és pártfunkcionáriusok kinyilatkoztatásainak gondosan megszerkesztett szövegvilágából és önálló életre kelt a törvénytelenések elszenvetőinek elbeszéléseiben – így a kizárások felülvizsgálatát kezdeményező egyetemisták és főiskolások beadványában is. Egyfelől legitimé, vagy legalábbis elképzelhetővé tette az érintettek számára, hogy az általuk megtapasztaltakat (jog)sérelemként beszéljék el, érdekeik érvényesítéséhez

⁸⁸ Kemény Csaba hozzászólása. PK 1992. 96.

⁸⁹ MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

muníciót szolgáltatott, és annak a reményét, hogy valamiféle ellenőrzést nyerhetnek a kiszámíthatatlan és önkényes eljárások kimenetele felett.⁹⁰ A hallgatók azonban a törvényességet nem kizárólag a jogszabályokkal azonosították: kérelmeikből a törvényesség igazságos, méltányos, racionális, de továbbra is bizonyos mértékig „szocialista” képzete olvasható ki. Utóbbi nem függetleníthető a pozitív hatósági döntés elérését célzó stratégiáktól, mégis egyéni felfogásokról árulkodik, mivel a törvényesség ideológiai-politikai tartalmait tekintve, és főként a jogosultságok és kötelezettségek sorrendiségének megítélésében eltért az ügyeket felülvizsgálók értelmezésétől. Utóbbiak a „népi demokráciával” szembeni köteleességek teljesítését – a központi deklarációkkal összhangban – a jogérvényesítés előfeltételének tekintették, a törvénytelen ségek feltárása önmagában nem jelentett jogalapot a sérelmek orvoslásához.

Az önkorrekcióra való hajlam kifejezése érzékelhetően növelte az intézményes jogorvoslatba vetett bizalmat, főként azok körében, akik egyéni jogsérelmeiket – az alsóbb szintű funkcionáriusok túlkapasáiról szóló narratívával összhangban – nem a politikai hatalom alapvető természetével hozták összefüggésbe. A „szocialista törvényességgel” összefüggő képzetek mozgósító ereje, közbeszédre és -gondolkodásra gyakorolt hatása azonban akkor mutatkozott meg igazán, amikor az intézményes jogorvoslattal összefüggő várakozások nem vagy csak részben teljesültek. A felemás rehabilitáció – a suba alatt lefolytatott vizsgálatok, a kiszámíthatatlan, egyedi döntések, az ügyek továbbra is döntően osztályharcos megítélése és a felelősségvállalás hiánya – önmagában is hozzájárult ahhoz, hogy a „szocialista törvényesség” 1956 tavaszán ismét felhangzó szólamai már kevésbé bizonyultak hitelesnek. Ekkorra elmúlt az újdonság varázsa is, a jogorvoslat szükségessége a közbeszédben evidenciává vált, ami formális jogorvoslat hiányában is legitimálta a (jog)sérelem tapasztalatát.⁹¹ Az ellentmondásos végrehajtás nemcsak az érvéskészletet bővítette, hanem – különböző motivációk mentén – összekapcsolta a jóvátételre várók egyre bővülő tömegét azokkal, akik készek voltak immár morális konzekvenciákat is levonva beismerni dicstelen közreműködésüket a törvénytelen döntésekben, ennek felelősségét azonban nem kívánták egyedül viselni.

A „szocialista törvényesség” meglehetősen költséges is volt. Ellentmondásossága annak ellenére erodálta az 1953 nyarán megszerzett bizalmi tőkét, hogy az *új szakasz* – legalábbis az előző évekhez képest – valóban nagyobb toleranciája egyértelműen javította a fegyelmi bizottságok elé kerülő, illetve visszavételükért fellebbező hallgatók esélyeit. Egy körülményes fegyelmi eljárás lebonyolítása helyett egy gyors, adminisztratív döntés választása a maga idejében hatékonyabbnak tűnhetett, az elhallgatásra épített ügyek kivizsgálása utóbb hosszú hónapokra

⁹⁰ Vö. Fleck et al. 31–32.

⁹¹ Vö. Fleck et al. 70–72.

kötötte le a döntések minisztériumi és intézményi kivizsgálóinak energiáját és munkaidejét. A kreált vádakra épülő eljárások olykor ugyanúgy megtévesztették a felülvizsgálókat, mint a hasztalan fellebbező hallgatókat, évek teltek el az eltávolítás valódi okával semmilyen összefüggésben sem álló körülmények tisztázásával és olyan újra meg újra benyújtott fellebbezések elbírálásával, melyek szerzőit az az ígéret hajtotta, hogy miután „bizonyítottak a termelőmunkában”, ügyük pozitív elbírálást nyerhet. Hiábavalóságnak is mondhatnánk, ha a munkaidő összemérhető lenne az elvesztegetett évekkel: e döntésekre ugyanis – ahogy ezt 1956 augusztusában az egyik debreceni párttitkár is elismerte – „emberek, életek mentek rá.”⁹²

⁹² MNL OL M-KS 276–91/149. Az MDP KLTE PVB ülésének hozzászólásai. Debrecen, 1956. augusztus 6.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 M-KS 276–53. MDP Politikai Bizottság iratai, 1948–1956
 M-KS 276–54. MDP Titkárság iratai, 1948–1956
 M-KS 276–86. MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai, 1948–1953
 M-KS 276–91. MDP Tudományos és Kulturális Osztályának iratai, 1953–1956
 XIX-I-1-h. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Felsőoktatási és Tudományos Főosztályának iratai, 1945–1951
 XIX-I-2-f. Oktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1954–1957
 XIX-I-5-a. Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1952–1953
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)
 VIII.202.b. PTE Állam- és Jogtudományi Kar iktatott iratai, 1947–1992)
 VIII.205.b. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola iktatott iratai, 1948–1981
- DMOT 1990 = Kardos József – Kornidesz Mihály (összeáll.): Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből I–II. Budapest, 1990.
 FSZ 1953 = 85–1/1953. FOM számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye: 1953. Budapest, 1953. 163–165.
 FSZ 1955 = 81/1955. (O. K. 18.) O. M. számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. Oktatásügyi Közlöny. Budapest, 1955. 261–264.
 PK 1992 = Hegedüs B. András – Rainer M. János (szerk.): A Petőfi Kör vitái: hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. kötet: Pedagógusvita. [Budapest], 1992.
 TVFSZ 1951 = 1400–65–11/1951. (II. 18.) V. K. M. számú rendelet az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. Magyar Közlöny: Miniszteri rendeletek (1951:29) 199–206.

Felhasznált irodalom

- Bánkuti 2011 = Bánkuti Gábor: Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965. [Budapest], 2011.
 Baráth 1999 = Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). Múltunk 44. (1999:4), 40–97.

- Borsodi 2003 = Borsodi Csaba: Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: Szögi László (szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002. Budapest, 2003. 305–382.
- Czakó 1954 = Czakó Kálmán: A szocialista törvényesség megszilárdításáért. Társadalmi Szemle 9. (1954:5), 109–120.
- Erdey-Grúz 1954 = Erdey-Grúz Tibor: Az egyetemek feladatai a kormányprogrammal kapcsolatban. Felsőoktatási Szemle 3. (1954:1), 1–11.
- Fleck 2001 = Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus. Budapest, 2001.
- Fleck et al. 2017 = Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid: A jogtudat narratív értelmezése. Budapest, 2017.
- Gárdos-Orosz 2021 = Gárdos-Orosz, Fruzsina: Two Influential Concepts: Socialist Legality and Constitutional Identity and Their Impact on the Independence of the Judiciary. German Law Journal 22. (2021:7), 1327–1343.
- Gyarmati 2011 = Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956. Budapest, 2011.
- Gyórfi 2020 = Gyórfi Tamás: Jogi érvelélmélet. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia. (<http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmélet> – letöltve: 2022.04.09.)
- Hárs 1953 = Hárs István: A szocialista törvényességről. Szabad Nép, 1953. október 16. 2–3.
- Lindenberger 1999 = Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Köln, 1999. 13–44.
- Markója 1956 = Markója Imre: Szocialista törvényesség és osztályharc. Társadalmi Szemle 11. (1956:2), 32–49.
- Matyasovszky-Németh – Siró 2021 = Matyasovszky-Németh Márton – Siró Kinga: Értelmezhető-e a fegyelem a felsőoktatásban? Avagy, mi a fegyelmi eljárás az egyetemeken? Neveléstudomány 9. (2021:4), 62–76. (<http://nevelestudomany.elte.hu/index.php/2021/12/ertelmezhető-e-a-fegyelem-a-felsőoktatásban-avagy-mi-a-fegyelmi-eljárás-az-egyetemeken/> – letöltve: 2022.04.09.)
- Mikos – Nagy – Weltner 1955 = Mikos Ferenc – Nagy László – Weltner Andor: A Munka Törvénykönyve és végrehajtási szabályai. Budapest, 1955.
- Nagy 1953 = A kormány programja az országgyűlés előtt. Szabad Nép, 1953. július 5. 1–3.
- Polyák 2016 = Polyák Petra: A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: Slachta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József (szerk.): Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Pécs, 2016. 341–354.

- Polyák 2020 = Polyák Petra: Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956). (Ph.D. disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2020.
- Rainer 1996 = Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz, I. kötet. Budapest, 1996.
- Rákosi 1956 = Pártunk mindig a nagy tömegek, az egész nép pártja volt és az is marad. Szabad Nép, 1956. május 19. 1–3.
- Rónay 2016 = Rónay Zoltán: A hallgatók fegyelmi felelősségének problematikája, kitekintéssel a hallgatói önkormányzati tisztségviselők felelősségre vonására. Kodifikáció 5. (2016:1), 55–71.
- Sajó 1986 = Sajó András: Látszat és valóság a jogban. Budapest, 1986.
- Szabó 1950 = Szabó Imre: Országunk a szocialista törvényesség útján. Állam és közigazgatás 2. (1950:6–7), 378–395.
- Szabó 1953 = Szabó Imre: A szocialista törvényességről. Társadalmi Szemle 8. (1953:9), 796–810.
- Szalai 1956 = Szalai József: A szocialista törvényesség megszilárdításának néhány kérdése. Társadalmi szemle 11. (1956:6–7), 33–48.
- Szilágyi 2000 = Szilágyi Péter: Jogbölcselet. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században V. kötet: Tudomány 2. Társadalomtudományok. Szekszárd, 2000. 39–57.
- Szilágyi 2004 = Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. Világosság 45. (2004:4), 23–34.
- Tikhomirov 2003 = Tikhomirov, Alexey: The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941. The Slavonic and East European Review 91. (2003:1), 78–118.
- Vonyó 2012 = Vonyó József: Egy monolit rendszer árnyalatai. Tanulmányok Magyarország 1945 utáni történelméről. Pécs, 2012.
- Zinner 2006 = Zinner Tibor: Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. Jogtörténeti szemle 8. (2006:3.) 8–14.